

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

„ȚIGANIADA”

**lui Ion Budai-Deleanu,
în varianta unui pseudoletopiseț liric**

***Conducător de doctorat:* PROF.UNIV. DR. RODICA MARTA PETREU VARTIC**

***Doctorand:* Adrian Mihai BUMB**

Cluj-Napoca

2016

CUPRINS

ADDENDA.....	5
1. Tabel cronologic	5
I. Scurtă incursiune bio-bibliografică	10
I.1. Aspecte preliminare	10
I.1.1. Bio-bibliografie Ion Budai-Deleanu	24
I.2. Aspecte contextuale	27
I.2.1. Privilegiile	27
I.2.2. Defăimarea	31
I.2.3. Fanarul	36
I.2.4. Moda	38
I.3. De ce <i>Țiganiada</i> ?	47
I.4. Steagul (național)	52
I.5. Din nou între <i>scriere</i> și <i>oralitate</i>	54
I.5.1. Muza	54
I.5.2. Cântecul	57
II. „Toate acestea sunt adevărate“	61
II.1. O porțiță spre <i>adevărul istoric</i>	61
II.2. Balta	73
II.3. Egiptul	75
II.4. Anagrama	78
II.5. Un nou temei istoricesc	79
III. Despre „povestea“ <i>Țiganiadei</i>	84
IV. De ce „pseudoletopiseț“ liric?	91
V. De la <i>merinde</i> la <i>ospăț</i>	112
V. 1. Răpirea	115
V.1.1. Mic rezumat conclusiv	116
V.2. Merindea	120
V.3. Nomadul	124

V.4. Exilul, surgiunul, cenzura	129
V.5. Ospățul	131
V.6. Bejenia, pribegia, peregrinarea	133
VI. Răscoala lui Horea și <i>Țiganiada</i>	135
VI.1. Șatra	137
VI.2. Credința.....	140
VI.3. Farmecele	143
VI.4. Simbolism onomastic.....	157
VI. 5. „Definițiile“ Țiganiadei	159
BIBLIOGRAFIE.....	165

Cuvinte-Cheie

Ion Budai-Deleanu, privilegii, defăimare, Fanar, modă, Țiganiada, steag (național), muză, cântec, adevăr, baltă, Egipt, anagramă, poveste, pseudoletopiseș, merinde, ospăț, răpirea, nomad, exil, surgiun, cenzură, bejenie, pribegie, peregrinare, Răscoala lui Horea, șatră, credință, farmece, simbolism onomastic.

REZUMAT

(include sinteza părților principale ale tezei)

ȚIGANIADA lui Ion Budai-Deleanu, în varianta unui pseudoletopiseț liric

Considerată o modalitate de abordare absolut inerentă a capodoperei lui Budai-Deleanu, în măsura în care este pusă la baza interpretării acesteia, *realitatea* secolului al XVIII-lea (istorică, socio-culturală, politică, religioasă, etnică) imprimă caracterul complex al operei, funcționalitatea sa ca produs al culturii naționale, inoculând în viziunea literar-artistică (estetică) *mesajul acestei realități*. Care este *mesajul*, așadar, al „izvoditurii“ *Țiganiada*? Trecutul glorios sau prezentul găunos dorește el să eternizeze? Este *Țiganiada* doar o glumă „limbută“ sau o expresie a unei realități dureroase? Este suficientă o valorificare istorico-literară a contextelor operei sau *o punere efectivă în scenă* a istoriei și filosofiei contemporane scriitorului, cu întreg avatarul lor covârșitor ca științe ale umanului, ar face ca „neajungerea limbii“ să fie doar legată de o modestie exagerată a autorului și nicidecum de vreo neputință a acesteia de a exprima *adevărul*? Acestea sunt doar câteva dintre întrebările la care încercăm să răspundem dintru început. Totodată, ne propunem aici *să fixăm* cu rigurozitate reperiile istoriografice care să „illumineze“ asupra ipotezei noastre de cercetare, să contureze cronica unei lumi în schimbare (ne situăm la începutul epocii moderne) și să valideze varianta de... pseudoletopiseț liric a operei pusă aici în discuție, artificiu livresc ce va ajuta la o mai bună percepere a spiritului și filosofiei vremii în ilustrarea sa budai-delenească (fără a încerca să limităm în vreun fel complexitatea operei).

Pentru a contura imaginea de ansamblu a operei lui Ion Budai-Deleanu (1760-1820) trebuie în primul rând să contopim idealurile vremii lui cu împlinirile, idealurile și neajunsurile epocii respective – că Budai-Deleanu cunoștea foarte bine *realitatea* despre care vorbim dovedește și raportul pe care l-a scris în 1803, „Scurte observații asupra Bucovinei”,

redactat în urma celui din 1780, de către fostul său coleg de la cancelaria Consiliului Aulic de Război, Vasile Balș, rapoarte întocmite pentru împăratul Iosif al II-lea. Desigur, nu o înșiruire mecanică de evenimente istorice, în paralel cu textul „Cântecelor“, și diversele trimiteri explicite ale autorului vor reconstrui mesajul *Țiganiadei*: poemul nu poate fi citit *în paralel* cu epoca în care a fost creat, ci doar *integrat* momentului istoric și fără a-l desprinde nicio clipă de atmosfera acelor vremuri tulburi. În această *realitate* a secolului al XVIII-lea îi găsim pe Descartes (1596–1650), Locke (1632–1704), Newton (1643–1727), Shaftesbury (1671–1713), Berkeley (1685–1753), Wolff (1679–1754), Hume (1711–1776), Rousseau (1712–1778), A.G. Baumgarten (1714–1762), Condillac (1715–1780), d’Holbach (1723–1789), Kant (1724–1804), Klopstock (1724–1803), Lessing (1729–1781), Goethe (1749–1832), Klinger (1752–1831), Schiller (1759–1805), Hegel (1770–1831), Napoleon Bonaparte (1769–1821) etc.

În primul capitol, „Scurtă incursiune bio-bibliografică”, sunt amintite ca aspecte preliminare evenimentele istorice, social-culturale petrecute în plan național și internațional, frământările populare/răscoalele, preocupările pentru statuarea limbii în norme gramaticale, „etimologomania” curentului latinist etc. Observăm aici că fiecare gest social, atitudine, caracter, le regăsim cu ușurință în *realitatea* gânditorului din Cigmău, autoexilat în inima Galiției. Întâlnirea dintre Budai-Deleanu și realitatea românească de la 1800 aduce în prim plan (istoric, real) o *lume*, cu certificatele sale empirice și spirituale, o lume pe care comedia, umorul, ironia o salvează.

În contextul istoric al *Țiganiadei*, așadar, nu găsim lucruri și fapte aflate în afara *realității* istorice, contemporană scriitorului din Cigmău – pretextul ei de noutate/originalitate („un gust nou de poezie românească”) își are textul doar în literatură, într-o formă în care, ne încredințează Budai-Deleanu, „țiganiile lesne vor cunoaște pe strămoșii săi”. Astfel, în acest studiu încercăm să identificăm în cuprinsul *Țiganiadei* abia acele „ritmuri turnate în atitudini” ale Poetului (lui Aristotel), care „imită *caractere, patimi, fapte* (s.n.)” și masca alegorică pe care autorul o potrivește pe chipul unei societăți feudale (lăsând deoparte hedonismul rococo-ului din epocă), tipologia (umană) fiind aici imposibil de separat de particularitățile epocii. Într-un secol al traducerilor, originala *Țiganiadă* pare a fi, în primul rând, traducerea sentimentelor unei națiuni subjugate („râs cu plâns”), a dorințelor acesteia de a ieși din mormântul ignoranței și slugărniceii, al iluzoriului libertății, fie cu gândul la măreția trecutului, fie cu ochii la reformele revoluționare din Europa acelor timpuri.

În „Aspecte preliminare” dezvăluim și „termeni” puși în joc de Budai-Deleanu în cuprinsul *Țiganiadei*: românul, neamul, națiunea, unitatea, steagul, tirania, dreptatea, slobozenia/libertatea, iubirea, onoarea, virtutea, visul, credința, lașitatea, ipocrizia etc., paradigme aduse în fața cititorului, fiecare cu cutuma sa epică – ipoteza de cercetare fiind dată de complexitatea epicului operei lui Budai-Deleanu, de erudiția enciclopedică a acestuia și fabuloasa lui vocație de a masca alegoric contextele. Nu vom semnala decât în treacăt apropierea, influențele, calupul enorm de lucrări considerate (în cele peste 300 de studii și interpretări dedicate *Țiganiadei*, arhicunoscute și mereu întrepătrunse) a fi surse de inspirație pentru revoluționarul din Cigmău, ele nefăcând parte din ansamblul structural propus aici.

În „Bio-bibliografie Ion Budai-Deleanu” readucem în prim-plan principalele evenimente și fapte din viața scriitorului hunedorean, cronologie menită să familiarizeze cititorul cu viața și opera lui Budai-Deleanu și să îl apropie oarecum de varianta interpretativă propusă prin acest studiu (cea de pseudoletopis).

În paragraful I.2., „Aspecte Contextuale”, începem prezentarea/definirea termenilor puși în joc pe parcursul lucrării: privilegiile („carele cu bucate“, „obiceiurile și pronomiile“, o expresie a lipsei *egalității*, a inechității sociale), care în contextul *realității* despre care am ales să vorbim, privesc atât manifestările sociale ale fiecărui individ în parte cât și interacțiunea social-politică la nivel de sistem de administrare și guvernare; conștiința națională; unitatea (aici doar *o formulă* „organizată“ a fugii din fața pericolului, fiindcă ceea ce-i ține împreună pe „țigani” lui Budai-Deleanu e reprezentat de obligativitate și frică, de prezența „bucatelor“ și falsul sentiment de libertate); noțiunea de „patrie“; *actualitatea* lumii lui Budai-Deleanu. Alți termeni puși în joc în acest context: **defăimarea** adusă neamului românesc (atitudine împotriva acesteia iau toți scriitorii Școlii Ardelene, îndrituind simțirea națională la a-și manifesta revolta împotriva statutului de tolerat, a nedreptății și umilinței, conferind legitimitate actului revoluționar, contracarând falsitatea, minciuna și fabulația așa-zișilor cronicari de curte, precum „prea vestitul Engel“, Sulțer, Cărolus Erder (Budai-Deleanu combate inclusiv ostilitatea cu care C. Erder a întâmpinat *Supplexul* în notele sale pe marginea documentului, în 1791); **epoca fanariotă** („[...]la noi acum [...] n-avem domni de ai noștri, ci străini“ sau: „Streinii viniturile-ți pradă/ Vându-te ca marfa prin dughiene“). Observăm aici că, pentru personajele lui Budai-Deleanu, problema „politică“ oricum pare a fi una de orgoliu personal, acestea trecând prin filtrul personal orice constelație social-politică, de la regim (fie el social sau politic) la mult izbăvitoarea credință; **moda** vremii (iluminismul, francmasoneria – inițierea masonică a lui Budai-Deleanu ar fi început în 1783, după revenirea la Viena a poetului, în urma conflictului cu Ioan Bob; parodia și pamfletul; la modă era și

învățarea limbii franceze de către cei din clasele avute, precum și *lepădarea* de legea strămoșească, preludiu al bunăstării); *romanomania*; fățișe și pretutindeni se puteau întâlni lingușirea, lipsa de demnitate a obștii, milogeala, cerșetoria pentru intrarea în grații, vânzarea aproapelui și bârfa¹ interminabilă – așa cum am precizat anterior, principalele surse ale defăimării românilor acelor vremi, dar și sursă de inspirație pentru scriitorii vremii. Acestea sunt denunțate de către Budai-Deleanu încă din debutul primei variante a epopeii. La modă reveniseră în epocă umaniștii Renașterii: Dante, Cervantes, Tasso, Vico, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola etc., operele acestora fiind lecturi predilecte în epocă. La modă erau și *discuțiile despre țigani* în Viena (Aloys Blumauer) și în Berlin (A. Humboldt).

Subcapitolul I.3. „De ce *Țiganiada*?” demonstrează cu argumente istorice, sociale, că „țigani” sunt, în epopee, „români” (identitatea însăși a ființei naționale era negată, cufundată în mocirla sclaviei, imagine a „bălții puturoase” din *Țiganiada*). Discursul lui Goleman, din primul cântec al *Țiganiadei*: „*Alba țigănie*. Nu știu ce-i să zic de acest *epitheton alba*, care **nu să poate zice de țigănie, fiind ia din firea sa neagră. Asemene chip de vorbire am auzit eu și de la țărani noștri** (s.n.), când spun ei povești de țigani și-i bajocoresc. De bună samă, de-acolo au împrumutat-o și poeticul nostru; și pentru aceasta socotesc eu că trebuie acel *epitheton* să să înțeleagă ironicește” se identifică, de altfel, cu explicația lui V. Alecsandri, din *Introducerea la scrierile lui Constantin Negruzzi*, care arată că țigani reprezentau „spectacolul înfiorător al **sclaviei negre, precum țărani români reprezentau șerbirea albă!** (s.n.)”. Așadar, fără doar și poate, această plebe „vagabondă” e reprezentată de „țigani” lui Budai-Deleanu, iar peste „alba țigănie” vom suprapune, pe parcursul studiului nostru, iobăgimea română.

În subcapitolul I.4. „Steagul (național)”, reîntregim atmosfera *realității* propuse ca obiect al discursului nostru: „țigani” lui Budai-Deleanu nu au un *steag național* (simbol al unui *stat*; un simbol al lipsei conștiinței naționale). Autorul stăruie să ne descrie, distinct, în stilul ironic caracteristic, fiecare flamură sub care defilează cetele pornite la luptă.

Subcapitolul „Din nou între *scriere* și *oralitate*” aduce în completarea studiului nostru alte paradigme (fie ele locuri comune ale discursului/gândirii acelor vremuri): **muza** (Budai-Deleanu, vorbind despre muza care îl trage de guler înapoi la „d’alba țigănie”, pentru a reveni din perorațiile suprastăciunii, face referire explicită și la John Milton – muza se constăiește

---

¹ Ion Budai-Deleanu, *Țiganiada*, VII, 15, p. 218; inclusiv nota 4, p. 218, semnată M.P.: „[...] cum sunt de obște muierile, care câteodată mai bucuros ar crepa, decât să nu spue cele ce știu despre alții”.

astfel ca imagine a conștiinței poetului, care nu poate sta nepăsător în fața *realității* lumii sale; **cântecul** (și pentru Hegel, cântecul este o dispoziție a sincerității, astfel poetul putând să exprime cu totul deschis și nestingherit sentimentele și stările, să comunice complet „tot ce se petrece în el“, dar și să inducă bănuiala „a ceea ce fierbe înfundat, închis în sufletul său“). *Cântecul* e prezent în toate momentele importante ale vieții. Și durerea și bucuria se regăsesc în acest frunzariu al conștiinței și sensibilității, care este cântecul. Nu există ospăț sau nuntă fără cântec (cântecele lui Parpangel de la „curtea cea frumoasă/ Și de călători amegitoare“; *Epithalamion*), dragoste fără cântec („Așa le cântă, de libovuire“). El este expresia cea mai fericită a umanității, construind spațiul libertății și iluzia bunăstării (sufletești) chiar și pentru cel mai asuprit dintre oameni. Dovadă că țăranul român nu *plânge*, el *să cântă*...

Capitolul al doilea, „Toate acestea sunt adevărate“, deschide o porțiță spre *adevărul istoric*. Sistematizarea problematicii ce ține de contextul social, factorii istorico-politici și influențele, așadar, care par a sta la baza nașterii *Țiganiadei* sunt o necesitate în interpretarea și înțelegerea epopeii: influența locului natal (Cigmăul, pentru care cere inclusiv titlu de noblețe) și a mediului familial (preoți greco-catolici); construirea unei personalități în spiritul mișcărilor ideologice iluministe: urmărește la Viena cursurile lui J. Sonnenfels, gânditor preocupat de teoria contractului social, și care „considera că acesta nu se putea realiza în faza în care o comunitate umană trecea de la starea de anarhie la libertatea de obște, deoarece oamenii nu sunt încă pregătiți pentru un consens general“; influența Școlii de la Blaj – unde se studiau cu predilecție gânditorii antici. Prin această porțiță a adevărului, deschisă de Budai-Deleanu, se observă inclusiv ticăloșenia firii omenești, pentru care patimile, poftele și lăcomia sunt totul, lucruri pe care, pentru a le obține, omul e predispus să înșele, să-și asuprească semenul, să ucidă etc. În acest capitol arătăm faptul că „jucăreaua“ este un *mijloc strategic de prezentare a unor aspecte sociale și politice* deosebit de grave și serioase, iar comicul acestui „pârg al osteneții“, o variantă burlescă a unei instanțe de judecată a acestora, fie ele instituții, stări sau grupări sociale (clerul, feudalitatea).

În completarea termenilor puși în joc de demersul nostru aducem aici **balta** (care apare obsesiv, fățarnic, ca simbol, în multiple contexte în interiorul epopeii), **Egiptul** (la Hegel el descifrează lumina conștiinței); anagrama (coincidență sau nu, moșii din Apuseni, la 1784, adoptau *nume conspirative* pentru a nu fi depistați de forțele imperiale de represiune, folosind pentru aceasta anagrama propriului nume).

Subcapitolul II.5. „Un nou temei istoricesc” aduce în prim-plan comentariile/notele de subsol ale epopeii, cu întregul lor sistem de referință: fragmente din istoria neamului, decupate cu

pana lirismului din scrierile lui Herodot, Miron Costin, Grigore Ureche, Lucius Dalmata, Dimitrie Cantemir, Leunclavius, Telmer etc.

Capitolul al treilea, „Despre povestea *Țiganiadei*”, încearcă să demonstreze că *Țiganiada*, dincolo de titulatura sa burlescă, de epopee eroi-comică, este în primul rând, o *poveste*, după cum însuși autorul o numește, o poveste care atârnă „pe temeiu istoricesc”. Dovadă că e o *poveste* aduce până și personajul Idiotiseanu, atunci când rezumă întreaga acțiune a *Țiganiadei* în opt versuri, într-o notă explicativă, strofă cu un final de o uimitoare actualitate: „Frunză verde de săcară,/ Iacă țigani s’armară/ Ca să’ș pue-un vodă-în țară,/ Asemene lor, pe-o cioară;/ Dar sfădindu-să-între sine/ Lăsară-ș’ vodă ș’orcine/ Și merseră-în țări străine./ Precum le-au părut mai bine.“

Capitolul al patrulea, „De ce *pseudoletopiseș* lyric?”, aduce din nou în vizorul interpretării caracterul „cronicăresc” al scrierii, continuând succinta verificare textuală a acestei desinențe, în firea cuvântătoare a *Țiganiadei*: vom deosebi aici că întreaga „alegorie” (caricatură) este construită pe fapte istorice, vom descoperi similitudini, trimiteri sau chiar fragmente de realitate (fie ea cotidiană sau istorică) în întregul cuprins al epopeii, lucru ce îndreptățește ipoteza de citire a operei din perspectiva propusă. Personajele – parte hilare, parte fantastice – sunt, în fapt, *caractere*, calitatea alegorică a textului fiind, fără îndoială, un atribut inerent al interpretării, însă unul secundar. Neutralitatea spiritului alegoric lasă spațiu pentru construirea firului epic al epopeii. Budai-Deleanu situează, de altfel, „povestitorul” în Egipt (în lumea simbolurilor, așadar, după cum am văzut deja). El nu se poate desprinde de locurile, evenimentele și oamenii plaiului natal, așa cum amintirile nu se pot desprinde de clipele trăite – dorul de locurile natale, pe care le-a părăsit forțat, îl va urmări pe autor până la sfârșitul vieții, dovadă faptul că, în 1819, Budai-Deleanu cerea cancelariei aulice din Transilvania ridicarea la rangul nobilimii cu adjectivarea: Ion Budai de Cigmău (cerere aprobată la 9 iulie 1820, cu puțin timp înaintea morții scriitorului, în 24 august 1820).

În acest capitol identificăm (în textul epopeii) fragmentele ce descriu întâlnirea lui Ion Budai-Deleanu cu Petru Maior, la Sasregen (Reghin), dincolo de băncile Blajului, pe care ambii au șezut ca învățăcei (Petru Maior părăsește Blajul în 1784, pentru a merge la Reghin, până în 30 ianuarie 1809, când pleacă la Buda), conlucrarea la redactarea *Supplex Libellus Valachorum* (în timpul frământărilor sociale de la 1790, document finalizat în 1791), adresarea către propriul popor (chiar dacă „poetecul bârfește și ne spune nește pozne”), veridicitatea întâmplărilor descrise în epopee (după *Istoria turco-bizantină* a lui Ducas), din a doua domnie a lui Vlad Țepeș (1456-1462), vânzarea voievodului și asasinarea acestuia, aluziile la Radu cel Frumos („Cântecul al XII-lea”) etc. Așadar, dincolo de trimiterile către Homer,

Vergiliu, Milton, Tassoni, Casti, Klopstock, Ariosto, Tasso (după spusele personajului Erudițian, „Pădurea nălucită au împrumutat poeticul nostru de la Tasso, numai cu oarecare usăbire, iar’ curtea au luat-o de la Ariosto“), ca „izvoare“ alte *Țiganiadei* lui Budai-Deleanu, descoperim din lectura epopeii predilecția autorului pentru faptul real, istoric, pe care îl decupează cu șăgălnicia-i caracteristică din contextul lui și îl atașează cu dezinvoltură demersului liric.

Având deja, în parte, principalele elemente de conturare a *Țiganiadei* în varianta unui pseudoletopiseteț liric, capitolul al cincilea, „De la *merinde* la *ospăț*”, aduce noi completări de conținut (lumea „cilibie“, pe care tinerimea – desfrânată, lașă, leneșă, pierde-vară, lăudăroasă, incultă – pare a o duce în sensul opus idealurilor poetului, pentru care numai virtutea și înțelepciunea, având vitejia, curajul, bărbăția în custodie, ar putea rupe lanțul robiei neamului) și pune în joc noi termeni: **răpirea** (precum a Hildei, de către Hettel, a Gudrunei de către Hartmut etc); **lipsa unității** (în lipsa unității, lupta nu mai poate fi purtată, robia nu poate fi înlăturată; **merindea** (lipsa de cultură și nivelul precar de trai) și **ospățul** (în *Țiganiada*, fiecare triumf sau așa-zisă victorie se constituie ca un preludiu al unui ospăț memorabil), lipsa sentimentului de patriotism în imaginea nomadului (pentru care viața individului, chiar subjugată de lipsuri, e mai importantă decât destinul colectivității); **șatra** (ca indiciu al tribalității; chiar și la război „țigani“ pleacă cu femeile și copiii după ei, ca șatră, nu ca oaste, precum în bejenie); **credința** (o modalitate de adaptare la un mediu ostil, nu credință tămăduitoare, fără perspectiva și gândul mântuirii; odată cu dispariția totală a credinței – colectivă – dispare și solidaritatea: lupta din finalul *Țiganiadei* este elocventă în acest sens); **farmecele**.

Revenind cu o completare a conținutului termenilor de mai sus, lipsa sentimentului patriotic face ca însăși lupta „de apărare“ să nu aibă sens, fuga sau „plecăciunea“/„închinarea“ făcând posibile scăparea membrilor cetei – iată încă o trimitere fără echivoc la capitolul umilinței. Căciulirea e instinctuală, pavloviană, și e dată nu atât de spaimă cât de sutele de ani în care, fie sub stăpâni turci, fie austrieci sau maghiari, „țigani“ au fost sclavi. De aici și dorința lor rebelă de a întemeia un stat, în lupta de a-și câștiga statutul de oameni liberi și stăpâni pe propriul destin. Pe de altă parte, nomadul nu cunoaște legile cetății, ci tocmelile grupului, fructificând cu nonșalanță egoismul și precara bunăstare personală. Este acea imagine a omului adus în scenă de A. Russo, în urma lui Hobbes și Rousseau, a omului care „trăia fără stăpân și umbla mândru, fără să-și plece capul la alt om“.

Tot în acest capitol se completează tabloul „mișcărilor“ cu caracter social sau politic întâlnite până acum în *Țiganiada*: nomadismul, bejenia, exilul, surgiunul, cenzura, pribegia,

peregrinarea. Exilul este, în epocă, forma pașnică, uzuală, de rezolvare a conflictelor celor privilegiați. Problema emigrării, de asemenea, era o constantă a epocii, iar gravitatea acesteia o sesizase inclusiv împăratul Iosif al II-lea, în cursul călătoriei sale în Transilvania, din 1773 – inclusiv edictul de toleranță (8 noiembrie 1781) a avut ca scop îndeosebi stoparea emigrării românilor ortodocși persecutați. La 1837, surgiunul va fi încă „la modă” pentru a înfrânge opoziția, apoi – datorită apariției publicațiilor –, acesta e completat cu instituirea cenzurii (Negruzzi, bunăoară, a fost surgiunit la moșia sa, datorită articolului „Despre ruinele și ruinările Moldovei”, publicat în *Albina românească*) etc.

Ultimul capitol al lucrării vine să coloreze cu realism tabloul „mișcărilor” cu caracter social ale realității *Țiganiadei*: „Răscoala lui Horea și *Țiganiada*”. După decretul imperial din 31 ianuarie 1784, care prevedea conscripția/înrolarea în vederea întregirii regimentelor de graniță, cu mic, cu mare („Acolo era din țara-întreagă/ Strinși țiganii cu mic și cu mare,/ Părăsându-și viață pribeagă/ Și puindu-să la noao stare/ Să nu mai umble din țară-în țară, /Nici să mai fie-altora de-ocară”), cu toată averea, țăranii au pornit să se înscrie la oaste („Cum, uitându-și de viața dragă/ Arme prinsără cu vitejie”; „Au doară știți voi din ce pricină/ Vodă-așa v-armă dă minunat?”), spre Alba Iulia („Vede și tabăra țigănească,/ Între-Alba și Flămânda-adunată”), motivați de vestea că toți iobagii care se înscriu vor scăpa de slujba la domni, vor scăpa de iobăgie („Ca de-acuma și dânșii să fie/ Oameni ca ș-alții cu rânduială”), ba vor primi și „oleaturi de moșie” („Căci Vlad-Vodă locuri de moșie/ Le dedusă cu ceastă-învoială”). Următorul gând al iobagilor porniți la conscripție, ulterior nesupunerii, e alungarea nobilimii, împărțirea moșiilor ei, nimicirea clasei asupritoare. Discursurile „Cântecului I” al *Țiganiadei* trec prin toate aceste stări, ceea ce face să credem că Budai-Deleanu cu siguranță a cunoscut îndeaproape aceste manifestări și tumultul lor, mai cu seamă că din vara anului anterior acestora el se afla în Blaj, în mijlocul evenimentelor. Asemănarea cu „marșul oștirii” din *Țiganiada* e evidentă și, din perspective interpretativă propusă, ca variantă de pseudoletopiseț, considerăm că aceasta e necesar să fie subliniată cu predilecție.

De o complexitate fecundă și o substanțialitate ce o ridică printre capodoperele literaturii române, *Țiganiada* conturează, așadar, un demers ce poartă cititorul de la originile limbii la cele ale robiei, de la balada și cântecul popular la dialogurile filosofilor antichității, de la cădelnița fumegândă a fanarioților la visul Revoluției franceze, de la cronicile și letopisețele de secol XVII la reveriile unor „plimbători singuratici”, într-un amestec enciclopedist demn de una dintre cele mai complexe creații ale vremurilor sale.